

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ОДНОГО СЮЖЕТУ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (АУЛІЄ-АГАЧ)

Галина Бондаренко

УДК 398:821.161.2.09(092)

У статті розкрито історію досліджень казахського періоду творчості Т. Шевченка, зокрема вірша «У Бога за дверми лежала сокира»; проаналізовано різні версії щодо фольклорно-етнографічних джерел сюжету та символіки священного дерева, які подаються за хронологічним принципом.

Ключові слова: творчість Т. Шевченка, священне дерево, історія досліджень.

The article shows history of research of Kazakh period of Taras Shevchenko art, in particular of a poem «Axe lied behind God's door». The article analyzes various versions of folklore-ethnographic sources of a topic and symbolism of a sacred tree that are given according to chronology.

Keywords: Taras Shevchenko art, sacred tree, history of research.

Про зв'язок творчості Т. Шевченка з українською народною культурою, починаючи з ХІХ ст., написано чимало праць, автори яких розглядають етнографізм його творів, зв'язок з пісенним, оповідальним фольклором, святково-обрядовою культурою народу (М. Сумцов, Д. Яворницький, В. Щепотьев, М. Шубравська, О. Кравець, Ю. Івакін, Г. Грабович, Г. Скрипник, О. Забужко та ін.). Ґрунтовні дослідження творчості Кобзаря періоду за-

слання стосуються насамперед його мистецького доробку, у якому помітне місце займають зображення природи казахського краю, побутових сцен та народних типажів. Менш дослідженими залишаються казахські фольклорно-етнографічні джерела поезії та прози Кобзаря того часу. Метою нашої розвідки є поповнення історіографічної бази сучасного шевченкознавства новими джерелами, досі невідомими або забутими з часом.

У багатьох науковців виникало питання про фольклорну достовірність мотивів поезії «У Бога за дверми лежала сокира», у якій розповідається про те, як украдена каймаком (казахом) у Бога сокира сім літ рубала дерева, залишивши в казахському степу одне єдине дерево. Висловлювалось припущення, що образ священного дерева, якому поклоняються казахи — ауліє-агач, описаного у цьому вірші, повісті «Близнецы» та зображеного на малюнку Т. Шевченка, є витвором його художньої уяви, оскільки досі такої легенди не виявлено. Про це вказують у примітках до видання творів поета літературознавці В. Шубравський та Л. Генералюк [див.: 10, с. 599].

Поклоніння священним гаям, деревам і досі побутує в Казахстані. Одне з найбільш відомих «ауліє-агач» (або ж «ауліє-агаш») — «святих дерев» росте поблизу м. Жаркента Панфіловського району в селищі з однойменною назвою. Це дерево карагач (діаметр 6,5 м),

Священне дерево «кієлі-агаш». Казахстан.
([Електронний ресурс]. — Режим доступу :
www.ucoz.kz)

якому, як вважають, близько 700 років, довкола якого розрослося багато молодих дерев. За місцевими переказами у світі всього трое таких дерев: одне — у Мецці, друге — у Китаї, а третє — у Казахстані. Саме тут мешкають духи предків. Поклонитись їм та дереву сюди приїздять тисячі паломників, приносячи в пожертву дереву хустки, тканину. Нещодавно за наполяганням районного акіма (голови виконавчої влади) змінили напис на вивісці біля дерева з «ауліе-агаш» (святе дерево) на «кієлі-агаш» (священне дерево) [7]. Окрім терміна «ауліе-агач», Т. Шевченко та дослідники його творчості як синонім вживали ще слово «сингич-агач» (або «джанги-сагач») — одиноке дерево.

Перші публікації про можливі фольклорні джерела твору «У Бога за дверима лежала сокира» з'явилися в 30-х роках ХХ ст. Літературознавець Михайло Мочульський у статті «Культ дерева й сокири в Шевченковій поезії», аналізуючи численні варіації на тему дерев та сокири, що зустрічаються у творах Т. Шевченка, припускає, що в основі вірша лежить легенда казахського народу про сокиру й святе дерево, хоч змісту самої легенди не подає [8]. У 1938 році у зв'язку з майбутньою ювілейною датою (125-річчям з дня народження Кобзаря у 1939 р.) Інститутом українського фольклору АН УРСР (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ)), проводилися масштабні фольклорні експедиції по шевченківських місцях в Україні та за її межами. З квітня по грудень відбулося три експедиції, у складі яких працювало 22 бригади науковців, тобто було здійснено 22 експедиційні виїзди. Учасник третьої експедиції театрознавець, кандидат мистецтвознавства І. Волошин був відряджений в Оренбурзьку область (тоді — Чкаловська обл.) з метою пошуку фольклорних джерел творчості Т. Шевченка і спогадів про нього. У ювілейному випуску журналу «Український фольклор» у розділі «Хроніка», де йдеться про експедиції Інституту за 1938 рік,

зазначено, що з польових записів І. Волошина «особливо вирізняються казахські легенди про чудодійного маляра Т. Г. Шевченка та акина Тарази» [9]. У цьому ж часопису в рубриці «Народи СРСР про Т. Шевченка» опубліковано всі польові записи науковця в Казахстані (загалом — 8). Серед них (на с. 78) є і «Казахська легенда». Ознайомлення з авторським рукописом І. Волошина, який зберігається в Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів ІМФЕ [1, арк. 17], дозволяє виявити власне редагування записувачем польового матеріалу та помітні скорочення в опублікованих текстах. Деякі речення записувачем викреслені так, що не можна зрозуміти їх змісту. У спогадах П. Ходирєва (учитель, 55 років, пенсіонер, м. Оренбург, Форштадт) про Т. Шевченка, почутих ним у дитинстві від засланого революціонера [так в оригіналі. — Г. Б.] Віталія Артем'єва, до якого Тарас Григорович приходив у гості, розповідається про те, що він приходив з бандурою, грав на ній та співав українських пісень, читав власні вірші. При передруці згадування про бандуру вилучене.

Від цього самого інформатора 29 жовтня 1938 року вчений записав і казахську легенду, що так само була опублікована з купюрами. При публікації була вилучена прикінцева частина запису, у якій повідомляється про те, що казахи й досі поклоняються ауліе-агач, прикрашаючи його гілки клаптиками тканини, найбільше червоними. Наголошуючи на достовірності своєї оповіді, П. Ходирєв зазначає, що добре знає побут казахів, тому що вчителював у цих краях 31 рік і з «97 казахськими родами цей край сходив вздовж і поперек, від Уралу до Китаю» [1, арк. 17]. Про легенду, яка могла бути тією, що її чув Кобзар, інформатор повідомив: «Сингич-агач — одиноке, святе, бурею обламане, вогнем непаліме дерево, якого не зміг знищити навіть жорстокий хай і несправедливий бог. Так розповідає давня казахська легенда. Згадуючи про цю легенду, казахи тепер згадують і про великого поета Шевченка» [1, арк. 17]. Як бачимо, зміст самої

легенди відсутній. Судячи із загальних, трохи патетичних фраз, учитель її не знав, тому що подальші його розповіді цілком конкретні. Так, він повідомляє про те, що священне дерево, ауліє-агач, яке міг бачити поет, росло в «63—65 верстах від Орська, якщо їхати в бік Актюбинська, але звернути до сел. Редутово і Кваркіно. Останнього разу я був біля Ауліє-агач у 1919 р. Переказують, що воно стоїть і досі. До нього треба під'їздити з високої височенної кручі. Уй, бейяй, уй, бейяй! Скільки людей загинуло на цій страшній кручі у різні роки. Тисячі!» [1, арк. 25]. Крім того, оповідач розлого переповів легенду про походження народу кайзаків від царського воєначальника Калчі Кадира, що залишився в пустелі, та міфологічної істоти пері. Враховуючи час, у який проходили експедиції, зауважмо, що тоді до польових щоденників науковців потрапляли лише ті записи, які могли витримати ідеологічну цензуру. Тому можна припустити також, що П. Ходирев міг знати повну версію легенди про сингич-агач, проте з ідеологічних міркувань І. Волошин міг її не записувати.

Свого часу дослідженням фольклорних джерел творчості Т. Шевченка займався відомий український музикознавець, фольклорист, основоположник історії української музики Микола Грінченко. Дослідник активно працював над шевченківською тематикою, вивчаючи музичні уподобання Тараса Григоровича, вплив народної пісні на його творчість, вивчав народні пісні, написані на твори Т. Шевченка. Саме він розробляв концепцію ювілейної наукової виставки на честь Кобзаря, що відбулася в Інституті фольклору 1939 року. Зберігся опис експонатів та план розміщення стендів виставки. На сьогодні більшість праць ученого неопубліковані, зберігаючись у рукописному вигляді в Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів ІМФЕ. Саме тут, в особистому фонді М. Грінченка (ф. 36-3, од. зб. 510) нами виявлено документ «Казахська легенда. Про зв'язок творчості Т. Г. Шевченка з казахськими легендами», у якому подано машинописний варіант польового запису І. Волошина,

про який мовилося вище. Можливо, учений планував подальше дослідження цього напрямку або ж збирався помістити запис в експозицію наукової виставки. Ми не знаємо, чи вдалося М. Грінченку продовжити пошуки, які б засвідчили достовірність фольклорного джерела, хоч теоретично він мав таку можливість, перебуваючи згодом в м. Уфі неподалік від Оренбурга, куди Інститут фольклору був евакуйований. На жаль, 1942 року він помер і був там похований, а встановити подальшу долю його наукових розвідок із цієї тематики нам не вдалося.

Того ж 1939 року на ювілейному Шевченківському пленумі Спілки письменників СРСР казахський поет і драматург Абдільда Тажибаєв виголосив версію про зв'язок вірша «У Бога за дверима лежала сокира» з національно-визвольною боротьбою казахського народу, очолюваною Ісатаєм Тайманулі і Махамбетом Утемісовим (1830—1838). Думка А. Тажибаєва невдовзі була поглиблена українським літературознавцем, Євгеном Кирилюком, який вважав, що одиноке незнищене дерево у вірші «У Бога за дверми лежала сокира» символізує непереможну силу казахського народу. Такої позиції дотримувалось чимало радянських шевченкознавців. Ще раніше про соціально-політичне підґрунтя цієї поезії у своїй праці «З життя і творчості Тараса Шевченка» (Л., 1914) писав львівський літературознавець Василь Щурат (1917—1948), убачаючи в ній поетичну інтерпретацію розгрому Кирило-Мефодіївського товариства та надію на його відродження. У дослідженні поезії Т. Шевченка 1847—1861 років Юрія Івакіна, відомого своєю науковою об'єктивністю, представлені всі відомі на той час версії трактування образу одинокого дерева (близько 8), у тому числі й вищезазначені [5].

Відомий дослідник творчості Кобзаря Леонід Большаков, що проживав в Оренбурзі, подає найбільш розгорнутий варіант тієї самої казахської легенди, яку так довго шукали дослідники: «В зауральской степи Шевченко видел одинокое дерево, которое почиталось у

казахов как священное, и написал о нем стихотворение “У Бога за дверью лежала секира”, представляющее обработку казахской легенды. По этой легенде казахские степи когда-то были сплошь покрыты лесами. Но однажды один казах похитил у бога топор (секиру), чтобы с помощью его заготовить себе дров в дубраве. Этот дерзкий поступок повлек за собой кару: топор вырвался из рук смельчака и начал рубить все деревья подряд. Одновременно возник страшный пожар. В результате край превратился в степь, а местами в голую пустыню. Уцелело случайно одно только дерево» [3]. Полемизуючи з біографами Кобзаря щодо соціально-політичної алегоричності образу дерева, сам Большаков вважав сангич-агач символом стійкості та вічності [2, с. 376].

Утім, навіть така стисла редакція тексту легенди дає підстави віднести її до циклу легенд про вигнання людини з раю — ідеального місця її буття за порушення встановленої Творцем заборони і покарання її через необхідність жити далі у власноруч спотвореному світі. Звичайно, що в радянський час таке трактування легенди і навіть публікація її повного варіанту були не-

прийнятними. Тому дерево, з милосердя залишене Богом людям на згадку про минулий рай, в офіційному літературознавстві стає образом боротьби, непокори, нівелюючи повчальний зміст народної легенди, за якою людина мала відповідати за власні вчинки.

У сучасному шевченкознавстві, вільному від ідеологічних заборон, продовжуються дослідження символіки та семіотики образів творчості Тараса Шевченка і вірша «У Бога за дверми лежала секира» зокрема. Аналізуючи концепт дерева в поезії, прозі та малярстві Кобзаря, Леся Генералюк дійшла висновку, що через потрійне візуальне дублювання дерева в поезії «У Бога за дверми лежала секира», акварелі «Джангисагач» та повісті «Близнецы» «У поезії-малярстві вперше з'являється мотив дерева пізнання — хресного шляху людини, вигнаного з раю Адама, з яким себе подумки зіставляє Шевченко в ці роки» [4, с. 29]. На думку дослідниці, культ дерева, витворений поетом на засланні, допомагав йому набувати духовної рівноваги, образ дерева був обраний ним не лише як космічний символ, але і як спосіб вираження життя, молодості, безсмертя,

Т. Шевченко. Джангис-агач. Акварель. [26.V.1848]

мудрості та знання, як етнічна українська універсалія [4, с. 30].

Ніби підводячи підсумки всіх дискусій щодо трактування символіки Шевченкового священного дерева, шевченкознавець Григорій Клочек цього року в журналі «Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах» (№ 3) публікує статтю під провокативною назвою «Кінорежисер Тарас Шевченко & Голлівуд». У розвідці, присвяченій способам візуалізації художнього тексту поетом, науковець пише про особливий кінематографічний погляд Т. Шевченка, який за реаліями сьогодення умів бачити їх минуле та майбутнє. Шок, пережитий Кобзарем від переходу пустелею Каракум, на думку Г. Клочека, не міг «не викликати у Шевченка відчуття якоїсь природної катастрофи, що сталася в далекому минулому... За біблійним переказом всесвітній потоп був наслідком гріхів людських. І за аналогією до цієї катастрофи, про яку Шевченко, як чудовий знавець Біблії, добре знав, катастрофа опустелювання, якою він був так вражений, теж підштовхувала його до думки, що вона

була викликана людськими гріхами... Таким чином моделюється виникнення задуму поезії “У Бога за дверима лежала сокира”, головний смисл якої полягає у твердженні, що люди покарані пустелею за гріхи свої» [6]. При такій концепції твору, образ священного дерева — це і нагадування людям про кращі райські часи їхнього буття, і застереження водночас. На нашу думку, така сучасна екологічна інтерпретація творчого задуму Т. Шевченка найбільше відповідає своєму фольклорному першоджерелу — казахській легенді — та світогляду поета. До чого призвело спілкування людини з природою «мовою сокири» можна бачити вже сьогодні на прикладі багатьох екологічних лих, що ставлять під сумнів подальше існування людської цивілізації в цілому.

На прикладі однієї невеликої поезії Т. Шевченка можна бачити, що висока художня правда її творця, хоч і може мати різні варіанти тлумачень, урешті-решт, позбувається всього її нав'язаного, залишаючись так само актуальною та істинною, як колись, і в теперішній час, і в майбутній.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 8, од. зб. 245. Фольклорні матеріали експедиції до Оренбурзької області. Листопад-грудень 1938 р. Записав І. Волошин.

2. *Большаков Л.* Быль о Тарасе. Книга первая. Яман-кала / Л. Большаков. – М. ; Оренбург : Кора, 1993.

3. *Большаков Л.* Писатели классики: Тарас Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kobza.com.ua/kobzar-orenburg/784-pysately-klassyky-taras-shevchenko-ros.html>.

4. *Генералюк Л.* Образ дерева і семіотика візуально-просторових концептів (поезія, проза, малярство Т. Шевченка) // Слово і час. – 2006. – № 6.

5. *Івакін Ю.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 65–71.

6. *Клочек Г.* Кінорежисер Тарас Шевченко & Голлівуд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Klochek8.htm>.

7. *Козмец Е., Сасыков Т.* Дерево Надежды [Електронний ресурс] // Караван. – Алма-Ата, 2008. – 19 сент. – Режим доступу : <http://www.caravan.kz/article/10442>.

8. *Мочульський М.* Культ дерева й сокири в Шевченковій поезії // Україна – 1930. – № ¾. – С. 80–88.

9. Фольклорні експедиції Інституту фольклору у 1938 р. // Український фольклор. – 1939. – Кн. 1.

10. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : у 6 т. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 2.